

על מגיהים נוספים לתלמוד

בפרקים הקודמים נוכחנו לדעת, כי הן חכמי אשכנז והן חכמי המזרח הגיהו את התלמוד כדי לשפר את נוסח הדפוס. אולם בעוד שחלק ניכר מהגהותיהם של חכמי אשכנז קנו את מקומם ובסמוך להופעתם, בדפוס התלמוד, הרי שלא כן היה ביחס להגהותיהם של חכמי המזרח. הגהותיהם נדפסו מאוחר מאוד, ויש שלא נדפסו כל עיקר. עתה נדון בדרכי המדפיסים, אלו הגהות הם הדפיסו ואלו לא הדפיסו, וכיצד השפיעו מעשיהם על הלומדים.

א. המדפיסים משתמשים בהגהות של מהדורות קודמות

לעיל, פרק שביעי, עמ' 224, ראינו כי מדפיסי שונצינו, שהם אשר הדפיסו לראשונה את התלמוד, היו בעלי תודעה גבוהה על חשיבות ההגהה. כבר במסכת הראשונה, היא מסכת ברכות שנת רמ"ד, נתן המגיה תיאור על עבודתו, אלא שדבריו נדפסו בחתימת המסכת, לאחר ספר המרדכי. גם במסכתות אחרות בדפוס זה, אנו מוצאים את תיאורי המגיה על עבודתו בסוף המסכת.¹ בדפוס פיזרו רע"א-רע"ח יש כבר שינוי, והוא שהמדפיסים הם אשר מוסרים לנו על הגהת המסכת ובשער הספר, כגון: "מסכת מגילה עם פירוש רש"י ותוספות ופסקי תוספות נדפס על ידי בני שונצינו המחוקקים והמגיה יגיה אורו והוא הרב ר' ישראל אשכנזי צבי [=צדיק באמונתו יחיה] אשר כלה קוצים מן הכרם".² גם המדפיס כומברג, שהדפיס כמה מהדורות של התלמוד בניציאה בשנים ר"פ-רפ"ח, נקט דרך זו. לאמור, יש מסכתות שהמגיה ר' חייא בר דוד כתב באופן מפורט על דרך עבודתו, ויש שהמדפיסים הודיעו בשער הספר על המגיה.³ אמנם מצאנו מעתה כי המדפיסים הודיעו על הגהה בצורה אחרת, השונה קצת מקודמותיה. היינו, הם כתבו בשער הספר הודעה קצרה כי הספר מוגה וכלי לציין לזהות המגיה, כגון: "מסכת פסחים פסח ראשון ופסח שני ברור

1 ראה רבינוביץ, מאמר, עמ' טז, הערות 12, 13; שם עמ' יט, הערה 15. וראה בפרק שביעי, סעיפים ג, ד, ה, ח, שם הועתקו דברי המגיהים.

2 שם, עמ' כז, הערה 24.

3 שם. שם.

מכל סיג ומדויק בתכלית הדיוק כיד ה' הטובה עלינו".⁴ נמצא כי המדפיסים ערים לחשיבותה של ההגהה, ומדפיסים עובדה זו בשער הספר. ואכן ברוב הדפוסים של התלמוד מכאן ואילך, אנו קוראים בשער הספר כי לפנינו ספר שהוגה.

כדי שהמדפיס יוכל לעמוד בדיבורו ולתת לפני הלומדים ספר תלמוד שנוסחו הוגה, היה עליו להעסיק הן חכמים שיבדקו את הטופס המשמש כבסיס להדפסה, והן חכמים שיבדקו את נוסח הדפוס ויראו אם לא נפלו שיבושים במהלך ההדפסה. כך היה בהדפסות הראשונות של התלמוד. אולם בדפוסים מאוחרים לא הסתפקו המדפיסים בכך, אלא – כדי להשביח את מקחם – הוסיפו צורה נוספת של הגהה. מעתה הוסיפו תיקונים והגהות שאינם קשורים במישרין להדפסה זו. המדפיסים חיזרו אחרי הגהות שכתבו חכמים על ספר התלמוד שנדפס זה כבר, והשתדלו להדפיס את מהדורתם על פי אותן הגהות, או להדפיס את הגהותיהם של אותם חכמים כפי שהן. ניתן לומר, כי יש לנו עתה גם סוג מסוים של מגיה העתק, שהן ההגהות של החכמים על דפוסים קודמים, ויש גם מגיה הדפוס, שהן ההגהות על דפוס זה טרם צאתו לאור.

נמצא כי בשלב מסוים בתולדות הדפסת התלמוד, חזרנו לאותו תהליך שהיה בראשית ימי הדפוס, שבו היה גם מגיה העתק וגם מגיה הדפוס.⁵ אלא שאז מגיה העתק היה חכם שהועסק על-ידי בית-הדפוס, ואילו עתה המדפיסים משתמשים בהגהות של חכם שנכתבו על מהדורה קודמת, שלאחר הגהותיו הופכת להיות כמהדורת יסוד של דפוסם.

ב. המדפיסים משתמשים בהגהות שכבר הודפסו

ההגהות של חכמים על מהדורות קודמות יכולות להגיע לידי המדפיסים בשני אופנים. האחד, יש חכמים שהדפיסו את הגהותיהם, והמדפיסים יכולים להשתמש בספר הנדפס. השני, יש חכמים שכתבו את הגהותיהם על גליונות התלמוד שבו הם למדו, ועל המדפיסים להשיג את הטופס הזה. מובן מאליו כי קל מאוד למדפיסים להשיג ספר נדפס מאשר להשיג טופס מסוים של תלמוד שעליו כתובות הגהותיו של חכם מסוים. צא וראה, לדוגמה, את אשר אירע להגהות מהרש"ל על התלמוד. מרגע שנתפרסמו הגהותיו על התלמוד בקראקא שנת שמ"ב, אנו מוצאים כי כעבור שנה בלבד, מדפיסי קושטא בשנים שמ"ג-שמ"ה כבר מודיעים בשער התלמוד כי הם השתמשו בהגהותיו.⁶ אין ספק כי הם פעלו בזריזות הראויה לציון. זריזות זו אפשרית רק משום שהגהותיו של מהרש"ל הודפסו. לעומת זאת, הגהות חכמי אשכנז שלא הודפסו,⁷ והגהות ר' בצלאל אשכנזי ושאר חכמי המזרח שהוזכרו בפרק הקודם, לא באו לדפוס אלא לאחר שנים מרובות. זאת משום שהגהות אלו היו כתובות בגליונות הספרים שבהם למדו אותם חכמים, ולא תמיד הגיעו לידיעת המדפיסים. ואף אילו ידעו המדפיסים שקיימים ספרי תלמוד שבגליונותיהם

4 ש.ס.

5 ראה לעיל פרק שביעי, סעיף ד, עמ' 228.

6 ראה לעיל פרק חשיעי, מספר 4, עמ' 316.

7 ראה ש.ס, אות (י), עמ' 336.

רשומות הגהות, ספק אם היה אפשר להם לקנותם, או לפחות להשתמש בהם ולהדפיס את ההגהות.

כתוצאה מכך, מהדורות התלמוד שנדפסו מכאן ואילך כללו בתחילה רק את הגהות מהרש"ל, מהרש"א ומהר"ם שכבר נדפסו. בפרק תשיעי ראינו כי שלושה חכמים אלה שהגיהו חלק ניכר מהתלמוד, לא הגיהו את סדר קדשים, פרט למסכת חולין. מהרש"א הגיה גם את מסכת בכורות. לפיכך נדפס סדר קדשים בלי הגהות, וכך הגיע לידי הלומדים. לכן, עד מהרה מצאנו כמה חכמים שנתנו את דעתם להגיה את סדר קדשים. נזכיר עתה את ראשוני מגייהי סדר קדשים הידועים לנו.

ג. מגייהי סדר קדשים

(א) ר' אברהם חיים שור

אין בידנו ידיעות רבות עליו.⁸ ככל הידוע היה רב בעיר סאטנוב, ואח"כ בעיר בעלזא הסמוכה לעיר לבוב. נפטר ביום ט' בשבט שצ"ב (1632), ונטמן בלבוב. ר' אברהם חיבר שני ספרי חידושים על התלמוד, הנקראים תורת חיים. הראשון על שלושת הבבות, נדפס לראשונה בחייו, לובלין, שפ"ד. השני, על שש מסכתות נוספות, יצא לאור על ידי בנו וחתניו, קראקא, שצ"ד. בהקדמת חתנו, שנשמטה במהדורות המאוחרות, הוא מנה את שבחי הספר וסיים: "ומצורף לזה כי גם משמיא אסכימו עליה דמ"ו [=דמורי ורבין חמי ז"ל לחבר הספר הלז ולהוציא לאור משפטו כאשר נגלה לו בחזיון לילה כאשר הוא כמוס אצלינו". מני אז והלאה נדפסו שני החלקים יחד. המחבר דן בעומק פשט הסוגיה, בדומה למהרש"א. קו דמיון נוסף ביניהם, שאף הוא, כמהרש"א, ייחד מקום בספרו להסברן של אגדות התלמוד. אף הוא מגיה לעתים את הנוסח. ספר זה נדפס כמה וכמה פעמים, ונחשב כספר יסודי בהבנת הסוגיה. ספרו השני של ר' אברהם הוא צאן קדשים על סדר קדשים. הספר נדפס לראשונה ע"י נכדו, וזנבאק, תפ"ט.⁹ בשער הספר כתב הנכד, כי המחבר כתב בלשון זו על ספרו:

אני וחברי הגאון המפורסם מוהר"ר מרדכי אשר היה אב"ד בק"ק בערזאן הסמוך לק"ק לבוב,¹⁰ אספנו ישיבה אנשים גדולים ומופלגים חריפים ולמדנו אתם סדר

8 ראה: ח"ד פרידברג, תולדות משפחת שור, [דרוהוביטש], תרס"א, עמ' 6-7. בהערה 15 מנה חיבורים נוספים שלו הנמצאים בכתב יד, וכן קונטרס קצר שנדפס.

9 הנכד הכניס גם את חידושיו לתוך ספרו של זקנו. כן הכניס הערות המתייחסות לספר ברכת הזבח שיוזכר לקמן. בהערות אלו טען כמה וכמה פעמים כנגד מחבר ברכת הזבח, שהיה מורו, כי קשה לשבש כל הספרים, וכתב תשובות על קושיותיו. המעיין ימצא במקומות אלו. כן התייחס בהערותיו לנוסח "דפוס חדש" (כנראה הכולונה לדפוס פפדי"מ, ת"פ-תפ"ב, ראה לקמן הערה 21), ועמד על כך הרחידי"א בשם הגדולים, ערך ר' חיים שור. ועוד נמצאות בו הערות מהנכד המתייחסות למהרש"א, שו"ת אמונת שמואל ועוד, אלא שהערותיו הודפסו כחלק מתורת זקנו, והדבר יכול להטעות את המעיין.

10 ראה עליו: ר' שלמה בוכר, אנשי שם, קראקא, תת"א, סי' שסז; שו"ת דברי תנה, לר' נתן נטע כהנא,

קדשים עד גמירא, ותיקנו כל הקמשונים וכל הטעיות שנמצאו בסדר זה,¹¹ גמרא רש"י ותוס', וגם איזה חידושים בארנו לזכות בו הרבים, והסדר¹² הלז היה מונח ממש בקרן זוית שמבלתי אפשרי היה ללמוד הסדר הלז בישיבה מחמת שנדפסו רש"י ותוס' בטעיות, ומאז ועד עתה יבינו ושכילו חכמי חרשים ללמוד בחריפות בישיבות.

ואכן רובו של החיבור מכיל הגהות על סדר קדשים. רוב ההגהות הן הגהות מסברא וללא כל אסמכתא. יש הגהות מעטות המסתמכות על ס"י, היינו על ספר ישן (או ספרים ישנים). יש לשים לב שר' אברהם הדגיש כי הלימוד היה יחד עם "אנשים גדולים ומופלגים וחרפים". היינו, אנו רואים גם כאן, כפי שראינו בפרק תשיעי,¹³ את חשיבות הלימוד בישיבה, וכנראה עובדה זו היא הנותנת צידוק להגהות.

(ב) ר' אהרן שמואל קיינובר

ר' אהרן נולד בשנת שפ"ד (1624), סמוך לעיר מינסק. למד אצל ר' העשיל מלובלין. היה רב בכמה קהילות – ניקלשבורג, בריסק דליטא, פיודא ופתקפורט. בסוף ימיו היה אב"ד קראקא, ושם נפטר בשנת תל"ו (1676). ר' אהרן חיבר כמה ספרים: שו"ת אמונת שמואל, חידושים והגהות (על ש"ס, רא"ש, טור) בשם תפארת שמואל,¹⁴ דרשות בשם ברכת שמואל. כל אלה יצאו לאור ע"י בנו לאחר פטירתו. בחייו נדפס ספרו ברכת הזבח על סדר קדשים, על-ידי חתנו ר' נחום כהן אחי הש"ך, אמשטרדם, תכ"ט.¹⁵ בהקדמה לברכת הזבח כתב ר' אהרן שמואל, בין שאר דבריו:

ע"כ פניתי מכל עסקי לעסוק בסדר קדשים, ללבן ולברר בדברים המחוררים כשמלה בדברי התלמוד ופירש"י ותוס' ומקום הגיחו לי רבותי הקדמונים והאחרונים להתגדר בו במה שלא פשטו ידיהם לבאר הסדר הזה, ואני הצעיר מגיה ואבאר כי ה' מפי ספרים וסופרים אחר העיון רב, וכמה מהדורות שעסקתי בו כמה שנים עד שיגעתי ומצאתי בחמלת ה' עלי דברים נכונים ואמיתים... ואתה המעיין בחיבורי איני אומר קבלו דעתי בהחלט בביאורי הש"ס ורש"י ותוספות או באיזה הגה, כי הרשות לכל מעיין בשכל הקודש לבאר ולהגיה עד מקום שידו מגעת... ואקוה לא-ל

ברוקלין, תשר"מ, בהקדמה מאת ר' יצחק הרשקוביץ, הערה ג. וראה עוד לעיל פרק תשיעי, הערה 199.

- 11 אבל אין בידינו הגהותיהם למסכתות כריתות ותמיד.
- 12 מכאן ואילך נדפס כן רק בשער הספר, ואילו בהקדמת הנכד, שבה נדפס כל הקטע שוב, לא העתיקו מכאן ואילך.
- 13 עמ' 323. וראה גם דברי ר"י ריישר בפרק שמיני, עמ' 254, ובחזעחת שם.
- 14 בחידושו על רא"ש מסכת מו"ק פ"ג אות י ציין: "זע"ן בגליון יורה דעה שלי". עוד הזכיר (רא"ש שבת ספ"א): "מוגה באלפסי של מו"ח".
- 15 וראה במחברת דרכי שמואל, תולדות חייו ופעלו של מאור הגולה רבינו אהרן שמואל קיינובר, ערך וליקט אבינועם קאהן, מוגש לכבוד איגוד כינוס צאצאי המהרש"ק, י"ט תמוז תשנ"ב [ירושלים]. המחבר ליקט מספרי תולדות שונים, אבל לא הזכיר את שמם.

ית"ש שרוב דברי יעלו לרצון לפני המעיינים, ואל ישכנו עולה בבתיהם בספריהם (מרוב טעות ושגיאות שיש עתה),¹⁶ ובפרט הרבה דברים מחבורי הרצתי לפני רבינו הגדול מהר"ר יהושע העשיל זצ"ל ויטיבו דברי בעיניו... ומסכת חולין ובכורות משכתי ידי להגיהם ולבארם, כי כבר קדמוני רבותי מהרש"ל ומהרש"א בחיבוריהם.

מקצת מהגהותיו של ר' אהרן שמואל מבוססות גם על גמרא של קלף¹⁷ וגם על ס"א,¹⁸ אבל רובן המכריע בנוי על סברתו. בניגוד לר' אברהם חיים שור, אין ר' אהרן שמואל כותב שלימודו היה בחברת חכמים מופלגים, והדעת נותנת שלימודו היה ביחידות. לכן הדגיש שהרבה דברים הריץ לרבו ר' יהושע העשיל, ונמצא כי דבריו מקומים גם על-ידי רבו. לאמור, יש לראות בכך מעין לימוד בישיבה, ונמצא שיש בכך משום נתינת צידוק להגהות. לפנינו שני חכמים בני אותו דור שהגיהו את סדר קדשים. אולם למרות שהם פעלו באותו זמן, הרי שרק אחד מהם זכה שהגהותיו נדפסו סמוך לזמנו בספר התלמוד. זהו פשר העניין. הגביר ר' יששכר ברמן מימן את הדפסת התלמוד שנדפס בפרנקפורט דאודר, תנ"ז-תנ"ט, ע"י המדפיס הנוצרי מיכל גאטשלק. מהדורה זו היתה מהדורה מפוארת ונוספו בה כמה וכמה הוספות על המהדורות הקודמות.¹⁹ בתחילת מסכת זבחים נאמר:²⁰

אלה דברי המגיהים, המפורסמות אין צריך ראיי שכל סדר קדשים היה כולו קמשונים ועלו בו חרולים ונשתנו בה שבילי הלימודי ובלתי מסודרות הן בגמ' והן ברש"י והן בתוספו' עומדות שלא כשורה במקלקלת השורה מדף על דף בהפוך בה והפוך בה וחסורי מחסרי בחסירות ויתירות כל יתר כנטול דמי... ורבים משכו ידיהם מלעסוק בסדר קדשים עד שהעמיד לנו הקב"ה את המאור הגדול מופת הדור ה"ה מ"ו הגאון מהר"ר שמואל קאיידנור זצ"ל אשר האיר עינינו... ע"י ספרו אשר חבר על סדר קדשים הוא ספר ברכת הזבח... וכפי הגהותיו בספרו... שהדפיס הכל על מכונו מכוון שבתו כל רש"י ותוס' השייכים לכל דף ודף השכנו למקומו ומה שהוא טעות דמוכח שהגיה מהרש"ק השמטנו ולפעמים הנחנו כמות שהי' אך עשינו כחצי לבנה מן הצדדין וכן מה שמוס[ני]ף או מה שמוחק רשמנו בצידו מהרש"ק מוחק זה או גורס זה...

16 הסוגרים נמצאים במקור.

17 זבחים ג ע"ב, ד ע"ב, ה סע"א, כד ע"ב, כה סע"ב, ועוד. היו לפניו עוד חיבורים בכ"י, כגון: "אשירי בכתב ישן" (רא"ש שבת פ"ו אות ח), "אלפסי על קלף" (שם פט"ז אות ב), "מחזור כ"י" (רא"ש ברכות ספ"א).

18 זבחים ספ"א: "כס"א מצאתי מוגה", כ ע"א: "כס"א מצאתי", ועוד.

19 ראה: רבינוביץ, מאמר, עמ' צו-ק. בהערה 2 ציין כי היו שישה מגיחים למהדורה זו, ואחד מהם הוא ר' יוחנן קרמניצר שיזכר לקמן, המוזכר כמגיה מסכת נדרים. כל המגיהים הללו חתמו על הודעתם שנדפסה בתחילת מסכת זבחים. מלשון ההודעה משמע שבהגהת סדר קדשים עסקו כל ששת המגיהים.

20 רבינוביץ, מאמר, עמ' צח, הערה 3, העתיק זאת באי דיוקים קלים.

הם גם ציינו בשער כל מסכת עובדה זו: "המעלה השלישית ניתוסף עוד מראה מקום מדיני התלמוד בפוסקים הגזכרים בכל סדר קדשים ועם ההגהות ע"י ספר ברכת הזבח". מכאן ואילך נדפסו הגהותיו של ר' שמואל בדפוס התלמוד. אבל הגהותיו של ר' אברהם חיים שור לא נדפסו לראשונה בתלמוד אלא רק במהדורת וילנא, והן מסומנות בקיצור צ"ק, לאמור צאן קדשים.

כדאי לציין כאן לדברי השבח של ר' שבתי ב"ר אליעזר זוסמן, בהקדמתו לספרו מאיר נתיב, אלטונא, תקנ"ג:

ונזכרתי מעשה ששמעתי מפי מחו' וש"כ [=מחותני ושאר בשרי] הגאון מהור"ר פנחס בן מהור"ר אלעזר נכד הגאון אלעזר נכד הגאון ד"ז [=דודי זקני] מהור"ר נחום אחיו של הש"ך וחתנו של מהרש"ק שהסכימו הגאונים אז שאחר הגהת מהרש"ק בספרו ב"ז [=ברכת זבח] אין למחוק ולהגיה, וכמה טרח דודי הגאון בעל פנים מאירות לקיים הנוסחא מה שמחק הב"ז, וכתבתי זאת להיות לזכרון בספר, להיות מתון בסדר קדשים שלא למחוק הגרס' אלא אחר יגיעה רבה ורשות לשאול ולא למחוק במהרה ויגעתי ומצאתי תאמין.²¹

דומה שר' שבתי לא הזכיר לשבח גם את הגהותיו של ר' אהרן שמואל, משום שבזמנו עדיין לא קנו את מקומן בגליון התלמוד.

ר' ישראל הכהן מראדין, ה"חפץ חיים", הדפיס מחדש את צאן קדשים וברכת הזבח, וצירף אליהם עוד מפרשים, וקראם בשם אסיפת זקנים, וורשא, תרס"ב. במהדורה זו הפריד בעל החפץ חיים את החיבור ברכת הזבח לשני חלקים: אחד הוא חלק החידושים, והשני הוא חלק הכולל רק הגהות.

ד. ר' יוסף שמואל והגהותיו על התלמוד

עד עתה ראינו שהמדפיסים הגיהו את מהדורות התלמוד על יסוד הגהות שנדפסו זה מכבר בספרים שונים. כאמור, דרך זו היא הדרך הקלה, שהרי קשה להשיג טופס תלמוד פרטי שכתובות עליו הגהות של חכם מסוים. עם זאת, מצאנו מדפיסים שהשתמשו בהגהות של חכם שנכתבו על הטופס הפרטי. בדרך כלל קיימות שתי דרכים להשגת הטופס המסוים הזה עם ההגהות. האחת, כאשר קיימת קירבה משפחתית בין המדפיסים לאותו חכם, אזי

21 בדפוס פפרי"מ שנת ת"פ-תפ"ב, נאמר על השערים כי "המעלה הא' שהוגהו מכל ספרי הש"ס הקדומי ומספרי כל המפרשים וספר ברכת הזבח ומכמה גמרות מדוייקות מגאוני ארץ ובפרטות מספרי הש"ס של המאור הגדול מופת הדור הזקן מוהר"ר יוסף שמואל בן החסיד מוהר"ר צבי זצ"ל אשר היה אב"ד ור"מ בק"ק פרנקפורט דמיין עיר ואם בישראל יע"א. שתיקן כל מעות אשר היה בספרי הש"ס ובפרטות מסכת נדרים ונוזיר שרבת' בהן הטעיות והוגהו ע"י הה"ג החכם הכולל מוהר"ר שמואל שאטין כ"ץ זצ"ל עם סיעתו. וכח"ג ג' סודרים זרעים קדשים טהרות שאין דורש להם מרוב הטעיות שנמצאו בספרים וכאן נמצא הכל נכון ומתוקן כאשר יראו עיני השכלות" (היינו מי שיתבונן בהם בשכלו). וראה: רבינוביץ, מאמר, עמ' קיא, שכתב כי נמצא כן על השערים של סדר קדשים, פרט למסכת חולין, ובש"ס שהיה לפני נמצא כן על כל השערים.

יש מקום להניח שטופסו הפרטי של החכם יכול להגיע לידיהם. השנייה, המדפיסים ירכשו בכסף מלא את הטופס הפרטי של חכם מסוים מידי המחזיקים בו. יש גם דרך נוספת, והיא שיקבלו את הטופס ללא תמורה כספית, כגון במתנה. נראה עתה דוגמה לדרך הראשונה.²² השותפים שמואל בן ר' שלמה מרקיס ורפאל בן ר' יהושע די פאלאשיוש הדפיסו את התלמוד, באמשטרדם, שנת תע"ד. המהדיר היה הדיין ר' יהודה אריה בן ר' יוסף שמואל מקראקא אב"ד פרנקפורט דמיין.²³ בשער מסכת ברכות נכתב:

מסכת ברכות עם פירוש רש"י... ועם כמה מעלות טובות רבו מלמנות אשר עדין לא היו וקצת מהן יבארו דרך כללות: המעלה הא' שהוגהו מכל ספרי הש"ס הקודמים ומספרי המפרשים ה"ה [=הלא הם] חכמת שלמה וחכמת מגוח וחינושי הלכות ומספרי הש"ס של המאור הגדול מופת הדור הזקן מוהר"ר יוסף שמואל... שתיקן כל מעוות אשר היה בספרי הש"ס ובפרטות בג' סדרים אלו זרעים קדשים וטהרות שאין להם דורש מרוב הטעויות שנמצאו בספרים...

כמה רבנים חשובים נתנו הסכמות למהדורה זו, וכדברי הסכמתם שיבחו את ההגהות.²⁴ והנה הגהותיו של ר' יוסף שמואל קנו מקומן במהדורה זו, משום שהמהדיר ר' יהודה אריה היה בנו, והוא השתמש בתלמוד של אביו להעתיק את הגהותיו. ר' יהודה אריה כתב הקדמה ארוכה למהדורה זו. בתחילתה סקר בקצרה את הגורמים לטעויות בדפוסים קודמים, ואח"כ מנה את המעלות החשובות במהדורה שהדפיס. אעתיק רק חלק קטן ממנה, הנראה לי חשוב לענייננו:²⁵

והנה זה הים [התלמוד] הגדול מים שאין להם סוף... לא היה יד כל אדם משגת לשכר הסופרי' מעתיקי למודי הספרים, ומה גם בסיבות רוב ההעתקות זה מזה נתחלפו הנוסחאות הבירורים, ועם זה לא נתאמת עמוד התורה בדור דורים, עד כי הוקם מזבח הדפוס שאפשר לעשות כיוון בפועלים מהירים, אך בהיות שנזדמן להם העתק מוטעה או אפשר ע"י שום התרשלו' נתקלקל הדפוס הראשון וממנו נתפשט גם בהדפוסים שאחריו עד שבהרבה מקומות א"א לעמוד על אמיתת הדברים: ונתן ה' חכמה בלב שלמה הוא ניהו רבינו הגדול הגאון מהרש"ל זצ"ל שהגיה רוב התלמוד וכמו כן עשו שארי מפרשי ש"ס ה"ה [=הלא הם] הגאונים מהרש"א ומהר"מ ובעל חכמת מגוח וע"פ הגהתם נתקנו במקצת דפוסים האחרונים, ומצד זה היה מן הראוי להחזיק טיבותא לאלו המתקנים שהעבירו הקוצים מן הכרמים... ולא יעכב

22 דוגמה לדרך השנייה ראה לקמן עמ' 415 על הגהות ר' ישעיה ברלין. גם את הגהות הגר"א רכשו המדפיסים, ראה לקמן פרק שלושה עשר, עמ' 430, בדברי המדפיס אנטאן שמיד.

23 על תולדותיו ותולדות בנו ר' יהודה אריה, ראה: רח"צ דמביצר, כלילת יזפי, קראקא, תרמ"ח, חלק ב, דף קמד ע"ב-קנב ע"ב. ר' יוסף שמואל נפטר ביזם שישי ר"ח כסלו שנת תס"ד (שם קג ע"ב).

24 תיאור המהדורה, ההסכמות, ועל העיטובים בהדפסתה, ראה: רביטביץ, מאמר, עמ' קא-קו. וראה בעמ' קט על מהדורת פפר"מ שהיא המשכה של מהדורה זו.

25 ההקדמה הועתקה בקיצורים, ובאי דיוקים קלים, גם ע"י רביטביץ, מאמר, עמ' קב, הערה 1.

שום מניע מהטעיות שנצריך לחפש אחריהם בדברי הפרשנים, ויכלה ע"ז הזמן היקר שבנמצאי ומבחר המינים, ובגין כך הכניסו התיקוני לפנים, אבל מצד אחר לא אכנס בשם מתקנים, שהיו מן הראוי שבכל הנוסחאות של המפרשים שהכניסו היה להם להציב צ(ב)יונים, כדי שיראה הרואה כי זה ראה וחד"ש²⁶ באשר לא יוכל אדם לומר קבלו דעתי ואולי יבוא א' ויאמר משנה ראשונה עיקר וא"צ לשינוים, כאשר זה נמצא לרוב בין המפרשים שמקצתם סותר' הגי' [רסא] ומקצתם מקיימים, וניחא להם ליכנסו בדחוקים משיכנסו בדחויים... ואף התיקון הזה שעשו המגיה[נים] הנ"ל לא היה בכל הסדר' כ"א בסדר מועד נשי' נזיקין אבל בסדר זרעים קדשים וטהרות לא נעשה שום תיקור' ואין אליהם פונים, מרוב הטעיות הנמצאים שם... אשר לזה העיר ה' את רוחי להוציא החמודה הגנוחה באוצרותי ה"ה ספר' הש"ס אשר הניח אחריו ברכה אאמ"ו הה"ג הרב הכולל החסיד המפורסם הנ"ל שעשה אזנים לתורה ומקום הניחו לו להתגדר שתיקן כל הטעיות בתכלית התיקון, ובפרטות בג' סדרים הנזכרים זרעים קדשים וטהרות שהגיה היטב היטב וכמעט לא הניח דבר שאינו מתקון... בתקון ההגהה נעשה באופן זה דמה שהוא טעיות דמוכח בהגהר' אות הוגהה סתם, ומה שהוא הגהר' תיבה העמדנו בשני חצאי מרובעים כזה [], ובמקור' שיש מן הצורך למחוק התיבה מהג"י [מהגירסא ישנה] העמדנו אותה בין שני חצאי עיגולי' כזה (), וכן בהגהות המפרשים מהרש"ל ומהרש"א ומהר"מ וחכמת מנוח עשינו כן ונרשום לפעמים על הגליון ר"ת [=ראשי תיבות] רש"ל או רש"א או ר"מ או ח"מ ובוזה יודע כי זה הוא התיקון, ואם יבא א' לומר דברים ברורים לתקן הנוסחא ישנה יישר כחו וחילו לאורייתא, וכן נרשמו עה"ג [=על הגליון] הנוסחאות ישינות וס"א מהרבה ספרים כ"י שזימן ה' לידי על כמה מסכתות תוספת ורש"י כת"י: ומה שהוא חסרון מבפנים שנשמט מהדפוס הראשון שמצאתי לפעמים איזו שורות במקום א' שדלגו מתיבה לתיבה הדומות במקומות מפוזרים הכנסתי בין שני חצאי מרובעים כנ"ל.

חלק מההגהות נדפסו על הגליון, וחלק נדפסו בסוף המסכת. על חשיבות ההגהות כתב הרחיד"א:

מהר"ר יוסף שמואל מקראקא אב"ד בק"ק פתקפורט, הוא הגאון אשר הפליא לעשות בהגהותיו לתלמוד ורש"י ותוספות והרא"ש והרבה לזכות את הרבים להציב ציונים ומורה מקום בש"ס והרמב"ם בכל התלמוד עשר ידות ממה שהיה קודם...²⁷

ובכלל "דפוס הזה עולה ביקר ערכו, בהוספותיו והגהותיו על כל הדפוסים שקדמוהו, והוא היה ליסוד מוסד לכל הדפוסים שבאו אחריו עד היום הזה (מלבד דפוס פראג תפ"ח)

26 הגרשיים שבמקור מציינים שלפנינו מליצה על פי ראש השנה כ ע"א: כזה ראה וקדש.

27 שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך ר' יוסף שמואל. גם רבינוביץ, מאמר, עמ' קב, כתב: "ויזתר מהמה [ממהרש"ל מהרש"א ושאר המפרשים] הגיה הג"מ יוסף שמואל הנ"ל מסכתו ושיקול דעתו".

וממנו הדפיסו".²⁸ הדפוסים שבאו אח"כ השתמשו, בין השאר, גם בהגהות ר' יוסף שמואל, אולם כדפוסים מאוחרים נשמט שמו,²⁹ ורק במהדורת וילנא שנת תר"מ-תרמ"ו כתבו את שמו בשער התלמוד.

ה. על מסכתות שלא נלמדו, ועל מסכתות שנוסחן נחשב כמשובש

העתקנו לעיל, עמ' 401, את דברי ר' אברהם חיים שור שהעיד כי סדר קדשים מונח בקרן זווית ואין לומדים אותו. לדבריו, בסדר זה יש טעויות מכיוון שהוא נדפס משובש, ולכן משכו הלומדים את ידיהם ממנו. כדברים האלו כתב גם ר' יהודה אריה בסעיף הקודם. אולם אין הם מסבירים מדוע אירע שבסדר זה יש טעויות יותר מאשר בשאר הסדרים. כמו כן יש לשאול אם מיעוט הלומדים גרם לטעויות, או שמא הטעויות גרמו למיעוט הלומדים. פשוטם של דברים הוא שמסכתות שלא נלמדו, נוסחן לא נשתמר בצורה טובה,³⁰ ולכן יש בהן טעויות יותר מאשר בשאר מסכתות.³¹

דוגמה לדבר ניתן להביא ממסכת נדרים. בתשובות הגאונים מצאנו: "נדרים אינה נשנית בשתי ישיבות היום יותר ממאה שנה, וכך אמר רב יהודאי גאון נהורא בעלמא, דאנן לא גרסינן נדרים" וכו'.³² ואכן מסכת זו משופעת בשינויי נוסחאות, ונוסחה אינו קבוע כלל.³³

28 לשון רבינוביץ, מאמר, עמ' קיא.

29 כבר התמרמר על כך רבינוביץ, מאמר, עמ' קטז (ושפ"ן הסופר ב"אחרית דבר" בסוף התלמוד מהר" וילנא, הערה ד, הביא דברים אלו, ע"ש). גם דמביצר הנ"ל עמד על כך וכתב בחיבור הנ"ל (הערה 23), דף קמד סע"ב: "ואולם אח"כ כאשר נדפסו עוד ספרי הש"ס בווינא [נראה שכוונתו לנדפס שם בדפוס שמיד, שנת תק"ץ] ובשאר דפוסים שונים [יש לציין כי במשניות של סדר זרעים שנדפסו בתלמוד דפוס שטטין שנת תרכ"ב, הזכירו שמו, אבל לא הזכירוהו בשער התלמוד] עד זמננו זה... מה מאוד הרעו לעשות בזדון או בשגגה כי השמיטו מן השער שם משמואל ולא זכרו עוד את שם הגאון עליהם עד שלא נודע היום מי אביהם ומי הולידם". גם ר' מנחם מנדל קרנגל בהערתו לשם הגדולים הנקראות שארית ציין, התרעם על השמטת שמו של ר' יוסף שמואל.

30 ר' משה וויס בספרו אהל משה על בכורות, ירושלים, תשמ"ח, בהקדמה עמ' ו, כתב: "כי מסכת זו [בכורות] היא אחת מן אותן מסכתות שלא רבים הם העוסקים בה מחמת ריבוי הגירסאות ודברים רבים אשר קשה להבינם". מדבריו משמע, כי הוא סבור שריבוי הנוסחאות הוא אשר גרם להזנחת הלימוד במסכת זו. אמנם, לדברינו נראה כי איפכא מסתברא, ומיעוט הלומדים גרם לריבוי הנוסחאות. אכן בדברי החפץ חיים מצאתי כדבריו. כוונתי לספרא עם פירוש חדש בלשון קצר וצח, מאת בעל החפץ חיים, ד"צ ירושלים, שכתב בהקדמתו: "זהתבוננתי שסיבת מניעת לימוד תו"כ מפני שהוא משובש מאוד, וגם שאין עליו ביאור פשוט השווה לכל נפש". ואפשר לקיים את שתי הגישות. לאמור, מתחילה לא למדו במסכתות אלו ומשום כך נשתבשו הנוסחאות. אחר כך כשהחלו ללמוד בהן, שיבשו הלומדים את הנוסחאות שהיו לפניהם.

31 ראה לעיל פרק שמיני, עמ' 275, על ספרים המוחזקים כמשובשים.

32 אוצר הגאונים, נדרים, עמ' 23. למקורות נוספים האומרים כן, ראה: מ"ד הר, 'עניני הלכה בארץ ישראל במאה הששית והשביעית לספירת הנוצרים', תרכ"ץ, מט (תשמ"מ), עמ' 65, הערה 23.

33 רב"מ לוי, בהקדמתו לאוצר הגאונים על מסכת נדרים, עמ' 5: "זהצד השווה שבמסכתות נדרים ונזיר הוא חלוף הגרסאות המשונות מאוד, שאין כמוהן בכל מסכתות הש"ס". וראה שם עמ' 7: "ואולם רבוי גרסאות העתיקות והישנות במסכתות האלו הוליד כנראה גם גרסנים-יצתים חדשים של גרסאות

זו הסיבה שמהרש"א לא כתב חידושים על מסכת זו, אלא רק הגהות.³⁴ דומה כי גם סדר קדשים כלול במסכתות שהציבור אינו לומד בהן,³⁵ ומשום כך רבו בסדר זה הנוסחאות מידם של מגייהים שונים.³⁶

הבה נבדוק אם יש מסכתות נוספות שלא נלמדו, ומה הסיבה לכך. נביא את העדויות לפי סדר הזמנים.

כתוב בספר חסידים, מהר"ר מרגליות סימן רסא:³⁷

אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה שאין לה עוסקים, כגון שתראה מצוה בזויה או תורה שאין לה עוסקים, כגון שתראה שבני עירך לומדים מועד וסדר נשים תלמוד סדר קדשים,³⁸ ואם תראה שאין חוששים³⁹ ללמוד מועד קטן ופרק מי שמתו, אתה תלמדם ותקבל שכר גדול כנגד כולם כי הם דוגמת מת מצוה... כך אמרה מועד קטן והדומה לה, רבש"ע למה אין עוסקין בי כשאר מסכתות, והקב"ה השיב לה טוב,⁴⁰ הרי כבר נאמר טוב ללכת אל בית אבל (קהלת ז, ב)... ועתה למה⁴¹ אומרים⁴² שהיא

שונוה בהראותם את כחם גם הם לעשות גרסא חרשה ומפולפלת", ע"ש. ונראה כי הדבר השפיע גם על מפרשי המסכת, וכפי שכתב בעל ט"ז בעניין זה ביו"ד סי' ריז סק"ל: "ואל יקשה בענין שהגהתי בדברי התוספות שאותם התוס' מלאים טעויות לכל רגיל לקוחתם". דבריו הובאו ע"י ר' אלכסנדר סנדר הכהן קפלן בר"ש דבריו לספרו שלמי נדרים על נדרים, וילנא, תרמ"א.

34 כך עולה מדבריו בראש המסכת, והבאנום לעיל פרק תשיעי, סעיף ו, אות (ד), עמ' 323. וראה גם בהקדמת שלמי נדרים, הנזכר בהערה הקודמת: "לא כן במסכת זו, רבות בשנים לא הוגה כלל מאופל השבושים שהיו ע"י המדפיסים".

35 הד וזכר לכך מצאנו בדברי הב"י, או"ח, סי' ג, ד"ה ונראה מדברי הרמב"ם: "ואע"פ שהעולם נוהגים בדברי התוס' ז"ל נ"ל שהוא מפני שאינם מעיינים בדברי הרמב"ם בהל' בית הבחירה אלא חד או תרי בדרא". וראה לקמן הערה 38.

36 דוגמה לדבר הם דברי ר' יצחק ב"ר צבי אשכנזי, בהקדמתו לספרו טהרת הקדש על זבחים, לכוב, תת"ג: "והרבה הגהות אשר הגיהו המפרשים שבאו אחרי רבינו הכ"ז [=הברכת זבח] ומחקו בספרים והגיהו כרצונם, רובם ככולם תקנתו וחזרו הדברים ליושנן תליית [=תורה לא-ל יתברך] בדרך מוחזק כאשר יראה המעיין המשכיל, ובחנם שלחו יד".

37 במהר"ר ר"י ויסטינצקי, פתקפורט ע"נ מיין, תרפ"ד, העניין נמצא בסימן א.

38 מכאן משמע כי למדו סדר קדשים. וראה לעיל הערה 35.

39 כלומר, שאינם מעוניינים (כפי שאומרים באנגלית don't care).

40 במהר"ר ויסטינצקי חסרה המלה "טוב". הרעיון בשתי המהדורות אחד הוא, והוא שהקב"ה משבח את מסכת מו"ק ואומר שהיא קרויה טוב, כרי שהאנשים ילמדו אותה. בספר חסידים כתב המחבר משל כדי להסביר את העניין, ומחמת שאין רצוני להאריך, לא העתקתי.

41 אולי צ"ל: המה.

42 כלומר, לפי שאומרים שהיא סבבה לכן ממהר בלימודה, כך פירש המפרש בספר חסידים, משמע מדבריו כי צריך ללמוד מו"ק כשאר המסכתות ולא לחוש, אלא יתפלל קודם לה על כך. אבל בשיירי כנסת הגדולה, יו"ד, סי' רמה, הגה"ט אות ג, כתב אדרכה שכך צריך לעשות ולא לרקק כבשאר המסכתות, וכן כתב בקי החיים, יו"ד, סי' קטז, אות קפט. והביא דבריהם ר"י לתר בספר שמירת הגוף והנפש, ירושלים, תשמ"ח, ח"א, סימן פט, עמ' רפא-רפב, וציין לעוד כמה אחרונים. וראה עתה גם רא"י גרסמן, שו"ת ודרשת וחקרת, ירושלים, תשנ"ו, יו"ד סי' לב, שכתב כי בספר חסידים משמע

סכנה לפי שכתוב ואל תקוץ בתוכחתו (משלי ג, יא) הוא ממהר ולא ידקדק כמו בשאר מסכתות... אלא כך יעשה הרוצה ללמוד אותה יתפלל להקב"ה⁴³ שלא יארע דבר רע וגם ילמדו הרב בחשאי לא יפרסם ולא יזיק ולא ינזק.

הרי לנו שמסכת מועד קטן לא נלמדה מחמת עין הרע, אבל לא שמענו שהיא משובשת. מסכת נוספת שנראה כי לא נלמדה, ואין אנו יודעים את הסיבה לכך, היא מסכת חגיגה.⁴⁴ ידיעה זו למדנו מספר מגירות המאור,⁴⁵ בסיפור על תלמיד אחד שלמד רק מסכת חגיגה כל ימיו. כאשר נפטר אותו תלמיד, מספר לנו בעל מגירות המאור כדברים האלה:

ולא היה שום אדם יודע פטירתו, מיד באה אשה אחת ועמדה עליו והרימה קולה בככי ובמספד ותרבה אנחתה וצעקתה כאשה שהיא סופדת על בעלה, עד אשר נקבצו ההמון ואמרו להם ספרו לחסיד זה, וקברוהו בכבוד גדול וכבדו את ארונו, ותזכו לחיי העולם הבא, שזה כבדני כל ימיו ולא הייתי עזובה ולא שכוחה בימיו... ואותה אשה בוכה במר נפש וצועקת, אמרו לה מה שמך, אמרה להם חגיגה שמי,

שלא ככף החיים, וכ"כ עתה גם רד"י ווייס, מגדים חדשים על מו"ק, ירושלים, תשס"א, בפתחה אות ג ואילך, והארך והביא מקורות נוספים.

43 ר' ראובן מרגליות בהערותיו "מקור חסד", ציין לספר הזכרון, ושם כתוב [מהר"י מכוון ע"ש חתם סופר, ירושלים, תשכ"ד, עמ' ו]: "וגזרתי יום אחד תענית קודם התחלת המסכתא [מסכת חולין] כמבואר בס' חסידים [במהר"י חתם סופר הערה ג כתבו כי ליתא כן בספר חסידים, וציינו ליוסף אומץ שהזכרנו לקמן]. במילואים עמ' קכט הפנו גם להקדמה של דרשות החתם סופר (ד"צ ירושלים, תשל"ד, עמ' יח, הערה א), שהחתם סופר אמר שהוא ממהר ואף לפטור מסכת חולין, ע"ש. וראה גם בספר מנהגי בעל החתם סופר החדש, מהר"י מא"ז קינסטליכר, בני ברק, תשל"ו, עמ' קו שעמד על אותם הדברים וציין כמותם] להתענות קודם למוד חולין ויכמות, גם יש בזה עוד הרגש למכין". ר"ר מרגליות ציין גם ליוסף אומץ, לר' יוסף יוזפא האן נויירלינגן, ירושלים, תשכ"ה, חלק ב, פרק התורה, סדר הלימוד בעצמו, עמ' 270. ר' יוסף הזכיר את המנהג להתענות טרם תחילת הלימוד במסכת חולין, וציין שם כי אביו נהג כן גם לפני לימוד רי"ף מסכת יבמות ומסכת חולין (ראה לעיל פרק תשיעי סעיף א, הערה 34), ולדעת המחבר כנראה שכך יש לנהוג גם בלימוד מסכת מו"ק. וראה עוד: ר"י אבידע, סו"ס של אליהו הנביא, ירושלים, תשי"ח, עמ' 62-72. כדאי להוסיף כאן גם את המסופר בספר דברי חנה השלם, לר' חנה הלברשטם, חלק ב, תולדות, ניו-יורק, תש"ן, עמ' צג: "פעם הזכיר כ"ק חו"ז הגה"צ מפשעווארסק שליט"א את הגמרא במסכת מועד קטן... נתחווה פני רבנו [ר' חנה הלברשטם], כי בגלילות ההם היה נהוג למנוע מללמוד מסכת מועד קטן המתעסקת בענייני אכלות ל"ע. אחרי כן נחה דעתו ואמר: מסתמא למדת זאת בתשעה באב בשעה שאסור ללמוד עניינים אחרים".

44 אולי משום שפרק שלישי עוסק בענייני טומאה וטהרה, ואולי משום שפרק שני מתחיל: אין דורשין במעשי מרכבה וכו'.

45 לר' ישואל אלנקווה (ספרד, מאה י"ד), מהר"י עלנאו, ניו-יורק, תרפ"ט, חלק ג, עמ' 275. במגרות המאור לר"י אבוהב (ספרד, ראשית מאה ט"ו) כלל ח, ח"ג, מהר"י פריס-חורב, ירושלים, תשכ"א, עמ' 443. מעשה זה נזכר בקיצור בפסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע, מהר"י לנגה, ירושלים, תשל"ג, סוף פרשת חיי שרה, עמ' 57; מהר"י אביטן, ירושלים, תשס"ב, דף כג ע"ב. ר' חיים קדם למגרות המאור, אבל הואיל ובמגרות המאור הנוסח ארוך יותר, הבאתיו בפנים.

מיד ידעו שמסכת חגיגה היתה שנראית להם בדמות אשה, וכאה בשעת פטירתו לספוד לו ולבכותו ולקברו בכבוד, מפני שהיה שונה בה ושוקד עליה כל ימיו.

אם רשאים אנו להוציא מסקנות מסיפור זה, דומה כי דברי האשה: "ולא הייתי עזובה ולא שכוחה בימיו", מרמזים כי לא היו רגילים ללמוד מסכת זו.

ר' חיים בנבנשתי, בספרו שיירי כנסת הגדולה, י"ד, סי' רמה, אות ג, הביא את דברי ספר חסידים, והוסיף:

אמר המאסף ואני שמעתי בקושט' נמנעי' מלקרות ערובין ונדה רבמות מפני שראשי תיבותיהן עני. וגם שמעתי שנמנעים מלקרות בתרא מפני שמה, שנר' שזו אחרונה. וי"א מפני שחלה בה רש"י ז"ל,⁴⁶ ולדבריהם יותר יש לחוש במסכת מכות שמת בה רש"י.⁴⁷ וראה דאינם נמנעים בכל אלו אלא ללמד עם חכרים בישיבה אבל לעצמו כל א' וא' צריך ללמדם וכמ"ש בספר חסידים.

דבריו על מסכתות עניי אינם מבוררים כל צורכם. מה טעם נמנעו מללמוד, לדוגמה, את מסכת ערובין בפני עצמה, והרי אין בכך סכנה? הסכנה תהיה, לכל היותר, אם נלמד מסכת זו בצירוף שאר המסכתות, והצירוף צריך להיות לפי הסדר,⁴⁸ כדי שיתקבל הקיצור עניי. אבל כנראה אין שואלים על הדרש, וקל וחומר במקום שיש סכנה. אמנם אפשר שזה הסבר המקורי היה לא מטעם סכנה, אלא מן הטעם הפשוט שהיה קשה ללמוד מסכתות אלו,⁴⁹ ומשום כך לא למדו אותן.⁵⁰

אנו רואים כאן מסודות שונות על מסכתות שלא נלמדו. יש וידוע לנו הטעם מדוע לא נלמדה מסכת מסוימת, ויש שאין אנו יודעים טעמו של דבר. מכל מקום, לא שמענו כאן שהמסכתות הללו נחשבו משובשות. אבל יש מסכתות שלא נלמדו והחכמים מעידים עליהן כי משובשות הן, וזו הסיבה לחוסר העיון בהן.

46 בדף כט ע"א, בדפוס פיזוז, הנוסח הוא: "כאן מת רש"י ז"ל". לפנינו: "עד כאן פירש רש"י".

47 בדף יט ע"ב, סד"ה ה"ג והיכן מוזכר: "רבינו גופו טהור ויצאה נשמתו בטהרה לא פירש יותר מכאן ואילך לשון תלמידו ר' יהודה ב"ר נתן".

48 ראה, לדוגמה, רחיד"א, ברכי יוסף, אור"ח סי' תקפב, אות יג. ויש להאריך בנושא זה אלא שאין הוא מענייננו.

49 דברים בחזקת זו כתב ר"ש אברמסון, סיני, נב (תשכ"ג), עמ' קמד-קמה. הוא גם הביא מקורות קדומים, נוספים, שבהם מוכח כי מסכתות אלו נחשבו קשות. כן הוסיף מקור שממנו עולה כי האות נ' בסימן עני, משמעותה מסכת נזיקין, לאמור שלושת הברכות. כדאי לציין בזה לספר מגיד תעלומה על ברכות, לר' צבי אלימלך שפירא מדינוב, על דף כ ע"א, ד"ה בשני, שכתב: "שמעתי מרבותי נוחי נפש שהיו מקפידים שלא ללמוד מסכת מסדר נזיקין בפעם אחת רק להפסיק בעתים בלימוד מסכת אחרת". הדברים דומים לאמור לעיל.

50 על מסכת עירובין יש בידנו גם עזות מאוחרת, בספר נחל הערכים לר' יוסף ב"ר משה מלאמנא, וורשא, תרכ"ז, בהקדמה: "להעשות גאל למסכת זו חבורה אשר כמעט דורש אין לה". וכעין זה כתב גם ר' יהושע ליב אב"ד שקלאו בהסכמתו שם.

בשנת תפ"ג נדפס בברלין ספר ארח מישור, על מסכת נזיר, לר' יוחנן ב"ר מאיר קרמניצר. בהסכמת ר' מרדכי מליסא נאמר:

המפורסמות אין צריך ראייה, שמש' נזיר ממש רובו ככולו קמשונים ועלו בו חרולים ונשתנו בה שבילי הלימודים וכמעט כל אדם פורשי' עצמם כנזירים וכודלים ממסכת הנ"ל, כי בלתי מסודר היא הן בגמ' וברש"י ותוס' עומדות שלא כשורה במקלקלת השורה מדף על דף בהפוך והפוך בה בחסורי מחסרה בחסרות ויתרות וכל יתר כנטול דמי, ולפעמים ברש"י ותוס' דיבר אחד נחלק לשנים וניטל למקום אחר מתוך הדיבור לאיזה דפין שלא במקומם אשר בשביל ככה עיכובא מללמוד, להיות יגע וטרח בהלכות דלא שכיחי כולי האי בזמנינו.⁵¹

הרי לנו שמסכת נזיר היא מסכת משובשת, ולא למדו אותה.⁵² מסכת נוספת שלא נלמדה, כנראה מחמת השיבושים שיש בה, היא מסכת הוריות. כך סבור ר' יששכר בער איילנבורג, בהקדמתו לספרו באר שבע:

ובפרט מסכת הוריות מצאתי דומה לכפיפה שאין לה אזנים כי היא ערום ועריה בחוסר כל מה שנמצא בשאר מסכתות, הן מן תוס', הן מן מראה מקומות על הגמ', הן תקוני טעיות הרבה שיש בה והיא מסכתא חמורה מאד וכמו כן מסכת תמיד הרבה הלכות עמוקות וסתומות ואין שואל ואין דורש ואין מבקש עליהם.

וכך כתב גם ר' בצלאל רנשבורג בראש ספרו הורה גבר:

יען מעולם שמעתי וראיתי מסכת הוריות, עזובה ונטושה מונחת בקרן זויות, עד שכמעט אין דורש ואין מבקש לה, לעוצם החומרות [=קשיים] שיחסו לה, עד

51 גם המחבר עצמו כתב כעין הדברים האלה בהקדמתו, וגם כשער הספר נדפסו דברים דומים. ברם דברי ר' מרדכי חרפים יותר, ולכן בחרתי להביא את דבריו. יש להוסיף, כי בספר מסכת נזיר עם פירוש הרא"ש ועם פירוש האביב, לר' אליעזר ביקמן, ירושלים, תרצ"ז, נכתב בהקדמתו: "אמר אליעזר לפי שראיתי שמסכת נזיר היא חמורה מאוד עד שהעידו עליה שהיא אחת מן המסכתות שראשי תיבות שלהן הם אותיות ענ"י שהם עיחבין נזיר יבמות, או עיחבין נדה יבמות". וציין לכך ט' פרשל, סיני, סב (תשכ"ח), עמ' צ.

52 כבר כתבנו לעיל (הערה 33) מדברי רב"מ לוי בהקדמתו לאוצר הגאונים על נדרים. וחזר על כך שם בסוף עמ' 7: "וכגורל הנדרים והנזירות ככלל... כך הוא גם גורל אלו המסכתות, נדרים ונזיר, בחלופי גרסאות ולשונות וחלופי מלים". ר"ש אברמסון, ענינות בספרות הגאונים, ירושלים, תשל"ד, עמ' 249, הוכיח על פי רשימת מסכתות מן הגניזה, כי מסכת נזיר לא נלמדה בישיבה. כראי לציין לספר מפניני הרב, הוא ר"ד סולוביצ'יק, בעריכת ר"צ שכטר, ירושלים, תשס"א, עמ' קטז: "בקנה החרישו ממני ואדברה", שנתחברה בימי מסעי הצלב לאחר שהרגו הרבה מן הראשונים, מקונן המחבר ואומר, תורה תורה חגרי שק וכו' על תופשי משוטיך וכו' (כלומר על הריגת התלמידי החכמים), וממשיך ואומר מי יפליא נזיחת ומי יעריך נדרים, והבין בזה רבינו [הוא הר"ד] דר"ל שלא היה בידם שום פירוש רש"י לשתי מסכתות אלו, נדרים ונזיר, ומעתה שנחרגו כל כך הרבה תלמידי חכמים, מי יוכל להבין שתי המסכתות האלו".

שנעשית למשל ומרגלא בפומי דאינשי, אם ירצה איש לכנות דבר חומרי [=קשה] עמוק וסתום, יאמר ראה נא כהוריות הוא זה.

אפשר להוסיף על האמור גם את המסכתות הקטנות. כך כתב המפרש ר' יהושע פלק, תלמידו של ר' משה זרח איידליץ מפראג, בהקדמתו לספרו בנין יהושע:⁵³

והגעתי להנהו מס' שסי[מנן] דכ"א מש"ס,⁵⁴ דהיינו ד"א [=דרך ארץ], כלה, אדר"נ, מס' שמחות, סופרים, הגדפס בכרך סנהדרין כאשר שהמה בלי פי' וכולה מוקשה, ובאיזה מקומן ט"ס... ע"כ עלה בלבי לבנות בית... הן בפירוש הענין והן בהגהו' כפי אשר יורוני מן השמי', בא נא וראה מימי הדפוס של ש"ס אשר הגיהו בו מהרש"ל מהרש"א מור"ם [=מהר"ם] בה"ז וצ"ק [=ברכת הזבח וצאן קדשים], מלבד גרסת רש"י ותוס', מזה תקיש ותדין על הגהו' הלכות שלא נראה בעליל, ולא זכינו לאורם של מאורן[ות] הגדולי' איש אשר עבר לתקן בה מה שצ"ל ומכלל ופרט פירוש(י)[ן] של דבר, ומיום עמדי על דעתי נשגבה הפליאה בעיני, על גדולי' בכל דור ודור... שלא שתו לבם לזאת ההלכות לכאר ולפרש כמו בש"ס ומדרשים... ואפשר לומר מרוב פשיטותם אצלם הניחו הדבר כמות שהוא... ומלתא דפשיטא לראשונים מבעי להו לאחרונים.

ו. מגיזי מסכת הוריות

ואכן ר' יששכר בער איילנבורג, סבור שיש שיבושים במסכת הוריות, ומשום כך הוא הגיה את המסכת. הבה נראה מה היא דרך עבודתו, כפי שהוא מודיע, בראש ספרו "באר שבע". אלו דבריו:

התחלתי ללמוד עם חברים מקשיבים לקולי מסכת הוריות... ובינתי בכל אלו הספרים הנזכר[ים] ואחרי שלקטתי מהם שושנים מבושמים, מר ואהלות עם כל ראשי בשמים, הציקתני רוח בטני להעלות על ספר זכרונני, ואח"כ שלחתי הכל לארץ ישראל ביד חכמי צפת תוב"ב, כי נכספה וגם כלתה נפשי שגם המה יבחנו ויצרפו את דברי דאורא דא"י מחכים... ושלח אלי החכם השלם מהר"ר יעקב י"ץ מק"ק צפת... וזאת תורת העולה על כולם, שהחכם הנ"ל עם שלמים וכן רבים מן המעיינים בעלי תריסין, מצאו און לי עזר וסיוע בהרכה מקומות בגמרות ישנות על קלף דווקני, הנמצאות בא"י מימות עולם שהיו מזמן חכמי המשנה והגמרא ושלחו בידי,⁵⁵ ובכל

53 פירוש על אבות דר' נתן שמחות ועוד, ריהתפורט, תקמ"ח. הפירוש וההקדמה נדפסו גם בש"ס מהד' וילנא, אלא שיש השמטות בהקדמה.

54 רמו בזה כי הן מסכתות שנדכאו מן הש"ס, היינו לא נלמדו ולא נתפרשו, שלא כשאר המסכתות שבש"ס.

55 ברם בחיבור עצמו הדברים אינם מפורשים. בכל החיבור נמצאות כשבע עשרה הגהות ורובן מסברא. (בדף ב סע"ב כתב על הגהה אחת: "ולולא דמסתפיתא מחבראי אמינא דט"ס... וכן הסכים עמי הרב הגדול מהרא"י י"צ המחבר ספר קרבן אהרן". ולא מצאנו יותר שהזכיר "הסכמות" על הגהותיו). בדף

זאת לא רציתי להביאן בדפוס עד ששלחתי הכל לארץ פולן ביד יחידים השרידים אשר ה' קורא... ובראשם מ"ו הגאון המופלא מהר"ר מרדכי יפה ז"ל בעל הלבושים כדי שיקחו אותם וישחקו ברחים שלהם הדק היטב סלת נקיה מגופה בייג נפה לברר וללכן את כל דברי ככסף צרוף מזוקק שבעתים... ואח"כ שלחתי הכל לק"ק פראג ביד מ"ו הגאון המופלא... כמהר"ר ליב זצ"ל... וזכיתי ג"כ להסכמתם.

נמצא כי ר' יששכר הגיה על פי הדרך שהגיה רש"ל. הוא הסתמך על כתבי יד וגם על סברתו. אכן, במקום שסמך על סברתו ליכן את הדברים יחד עם תלמידי חכמים בישיבה, ואף שלח זאת לחכמים מופלגים, כדי שיראו ויבחנו אם יש ממש בדבריו.⁵⁶

ז. מגיזי מסכת נזיר

לציל ראינו כי ר' יוחנן קרמניצר,⁵⁷ בחיבורו ארח מישור, הרבה להגיה את מסכת נזיר.⁵⁸ דומה שהוא לא הלך בדרך שהכרתו עד הנה. לא שמענו בדבריו כל רמז ואזכור כי את המסכת הזו הוא למד בישיבה בחברת ת"ח. לא שמענו כי הריץ את חידושו לפני חכמים אחרים. נותר לנו לבדוק כיצד נעשו הגהותיו.

ר' יוחנן מזכיר את דפוסי ויניציאה שנדפסו בשנים רפ"ב,⁵⁹ רפ"ט,⁶⁰ שי"א,⁶¹ ואת דפוס אמשטרדם שנת אות.⁶² לעתים הוא משווה ביניהם, ומסתייע בנוסח האחד לגבי משנהו במקומות מסוימים. כמו כן הזכיר פעמים רבות את דפוס פפד"מ, וביקר את מגיזיו.⁶³

ג ע"א, ד"ה אימר, הוא מוסיף: "וכן מצאתי בס"א". ולפי עזרת דק"ס, אות פ: "ליתא בכל הדר הישנים והוסיפו הב"ש [=הבאר שבע] כפי שגר' מרש"י" (לא ידעתי מדוע כתב "כפי שנראה", הרי הבאר שבע כתב כן במפורש. העייתי פחפ' צ"א שטיינפלד כי כוונת דק"ס לומר כפי שנראה מדברי בעל באר שבע, הוא זה שהוסיפו ברש"י). לפי זה, בביטוי ס"א הטונה כאן לספרים בכתב יד. שם רע"ב, ד"ה או דלמא, סיים: "וכן מצאתי בספרים מדויקים", והעיר בעל דק"ס, אות ה, כי בכל הדפוסים הישנים לא נמצא כן. מצאנו בדבריו בכגון אלו בעוד כמה מקומות. בדף יג ע"א, ד"ה וצא, ציין לנוסח "תוספתא דוקני". בסוף פ"א, ד"ה אלא, ציין ששמע שכן הוא בדפוס הבומברג.

56 הגהותיו הודפסו בש"ס הנמצא בידנו. כנראה החלו לעשות כן בדפוס פפד"מ, שנת ת"פ. כך למדתי מהערות של רנ"ר ברק"ס, הוריות, דף ג רע"ב, אות ה. אבל הוא עצמו במאמר על הדפסת התלמוד, עמ' קט, שם תיאר דפוס זה, לא העיר על כך. בש"ס שלפנינו הערותיו מצוינות ע"י סוגריים מרחבעים כצירוף שמו. אבל לא תמיד דייקו בכך, כגון ג ע"א: "ורבנן דאזלי בתר חטאת פטרי [או לא]", ונרשם במסורת הש"ס: ג"י ב"ש – אבל אין זו הגהתו. וכנראה הערה זו צריכה להיות על ההגהה שאחריה שבאותה שורה, שהיא אכן נמצאת בבאר שבע. כן לא העיר תמיד על מקור ההגהה, כגון ג רע"ב: "או דלמא [ידיעה]" וכו'. וזו הגהה על פיו, מבלי שהודיעו על כך.

57 על תולדותיו ראה: יצחק לוי, דמויות ואיחזעים היסטוריים, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 28–43.

58 למעשה, רוב מפרשיה של מסכת זו הגיהו וחזרו והגיהו, אלא שאנו דנים כאן בראשונים שבהם.

59 ו ע"א, רש"י ד"ה נ"א; יג ע"ב, רש"י ד"ה א"ה; סד ע"א, ע"ש ברש"י, ועוד.

60 ב ע"ב, ד"ה אכן; מ ע"א בגמ'.

61 ב ע"ב, ד"ה אכן.

62 סד ע"א ברש"י.

63 ז ע"א, רש"י ד"ה והתניא: "ובחנם הגיהו בדפוס פפד"מ". י ע"א, תר"ה ומי: "וע"י בדפוס פפד"מ

כוונתו היא לדפוס פפד"מ שנת ת"פ-תפ"ב, שעל שערי המסכתות שלו נאמר כי מסכתות נדרים ונזיר⁶⁴ הוגהו ע"י ר' שמואל שאטין ובני הישיבה שלמדו עמו בצוותא.⁶⁵ אבל לא מצאנו שיזכיר כתבי יד.⁶⁶ בפעם היחידה שהוא מזכיר שימוש בכתב יד, הרי זה נעשה מכלי שני, וכפי שהוא כותב במפורש:⁶⁷ "בשני נוסחות מכ"י... עכ"ל מ"כ בגליון גמרא של חכם א' החסיד מהר"ר יהודה גדילי⁶⁸ זצ"ל".⁶⁹

ח. מגייהים נוספים

ככל שאנו מתרחקים מראשית ימי הדפוס, אנו מבחינים בשתי תופעות ביחס למגייהי התלמוד. האחת, רוב החכמים אינם מגייהים כמה וכמה מסכתות. בדרך כלל הם מקדישים עצמם לעיון והגהה רק במסכת אחת. השנייה, מעתה ואילך ההגהות אינן מבוססות על כתבי יד או על ספרים ישנים. בתקופה מאוחרת זו כבר קשה מאוד להשיג ספרים ישנים, ועל אחת כמה וכמה קשה יותר להשיג כתבי יד, ולפיכך נבצר היה מן החכמים לעיין בהם. הדברים אמורים בעיקר ביחס לחכמי האשכנזים. לעומת זאת, אצל חכמי הספרדים מוצאים אנו אזכורים של ספרים ישנים או של כתבי יד. מכל מקום, אין החסרון של כתבי יד, או של ספרים ישנים, מונע את חכמי הדורות מלהגיה. לא אמנה כאן את המגייהים במשך הדורות כי רבים הם, ולמעשה כל חכם שלמד תלמוד הגיה, אם מעט ואם הרבה. למרות האמור, ברצוני לדון בחיבוריהם של ארבעה חכמים, שנראה לי שהם במדה מסוימת יוצאי דופן, ולפיכך ראויים הם להיזכר באופן מיוחד. הגהות הגר"א מוילנא והגהות ר' ישעיה ברלין נתפרסמו מיד לאחר פטירתם. הגהות ר' יעב"ץ והגהות הרש"ש

שקלקלו בהגהתם, ועוד הרבה מקומות ככהאי גוונא. יש לזכור שר' יוחנן עצמו היה מגיה בדפוס פפד"א שנדפס לפני דפוס זה, ראה לעיל הערה 19, ואפשר שמשום כך יצא נגד המגייהים שאחריו.

64 רבינוביץ, מאמר, עמ' קיא, כתב: "ובמסכת נדרים, נזיר וסוטה כתוב על השערים, שהגיהם הגאון מהרשש"ץ עם בני הישיבה שלמדו עמו בצוותא". ברם בש"ס שהיה לפני, נאמר בכל שער של מסכת, ולא רק בנדרים נזיר וסוטה, כי מסכתות נדרים ונזיר (מסכת סוטה אינה נזכרת) הוגהו ע"י הה"ג ר' שמואל שאטין וסיעתו. ראה לשון השער לעיל הערה 21.

65 ר' שמואל שאטין הכהן, היה אב"ד בפפד"מ משנת תמ"ח עד שנת תע"ט, היא שנת פטירתו. חיבר את ספר כוס הישועות, חידושים על מסכתות מסדר ישועות, פפד"מ, תע"א. עתה נדפסו מחדש, בתוספת ליקוטים ומבוא קצר, ירושלים, תשל"ב.

66 אמנם הוא חזר אחר כתבי יד של מסכת זו. זאת למדנו ממכתבו לר' דוד אופנהיים: "גם יש אצלי חיבור שחברתי על מסכת נזיר ולא עמד בה שום מפורש (!) מעולם והוא מלא טעויות יותר מסדר קרשים בפרט בתר[נספות] אולי מקום הניחו לי להתגדר בו... אולי יש אצלו שנפשי חשקה מאד אולי אוכל להמציא (!) באיזה מקום גמ' של קלף על מס' נזיר הכתובה מישן קודם הדפסת הש"ס, ואולי אמצא בו איזה שינוי במקום הטעויות". המכתב פורסם ע"י לוי (לעיל הערה 57), עמ' 24.

67 ג ע"א, ד"ה כדמתרגם.

68 וכן הזכיר גמ' של חכם זה גם בדף ה ע"ב תר"ה תנן, לח ע"ב בגמ' וברש"י. נ"ל שזו טונתו גם בדף מד ע"א בגמ', וראה גם בדף כג ע"א וברש"י.

69 על חכם זה ראה לעיל פרק אחד עשר, עמ' 392 ואילך.

נתפרסמו בתלמוד מהד' וילנא. בהגהות הגר"א נדון בפרק הבא באופן מיוחד. בהגהות שאר החכמים נדון עתה.⁷⁰

(א) ר' ישעיה ברלין (פיק)*

ר' ישעיה נולד באייזנשטאט בשנת תע"ט. בעודו ילד הביאו אביו לברלין, ומכאן כינויו "ברלין". משם עבר לישיבה בהלברשטאט ולמד שם לפני ר' הירש חרף. אחר התיישב בברסלוי ושם נשא אשה. חותנו היה ר' וולף פיק, ומכאן כינויו "פיק".⁷¹ עסק רוב ימיו במסחר, ורק בהיותו למעלה מבן שבעים נאות להיות אב"ד ור"מ בעירו. נפטר בח' אייר תקנ"ט. השאיר אחריו כמה חיבורים בדפוס וכמה בכתב יד. ר' ישעיה נתפרסם כבקי מופלג, ודי לנו בשבחים שחלק לו ר' יחזקאל לנדא בעל הגודע ביהודה.⁷² חתנו ר' יוסף מייא⁷³ הדפיס את כל התלמוד בדיהתפורט, שנת תק"ס-תקס"ד, עם הגהות ר' ישעיה. בשער התלמוד נכתב:

70 עתה נתפרסם ספר בארות המים, על סדר נשים וסדר טהרות, לר' משה מרדכי שטענר, ירושלים, תשנ"ה, ומתכור שלפנינו חכם שהגיה הרבה מאוד, והיה מן הראוי לצרפו לכאן. אלא שהספרים נתפרסמו רק עתה בזמן ההגהה, ואין בידי סיפק לתארם כהלכה. אמנם היה ידוע לי עוד קודם לכן שהוא מרבה להגיה, אלא שכידנו היה רק חיכוך על ברכות, כך משה על ברכות (ונלוו אליו חידושים מספר בארות המים), בני ברק, תשנ"ג, ולפיכך לא מניתיו כאן, שהרי מצינו עוד חכמים רבים שהגיהו מסכתות ואף סדרים מסוימים, אבל לא את חב התלמוד. וכבר כתבתי שלא אציין לכגון זה.

71 אגב, על פי כותבי תולדותיו הוא לא חיבב כינוי זה, ומן הראוי להעדיף את הכינוי ברלין, ואת הקיצור הגר"ב (מאוחר יותר השתמשו בקיצור הגר"ב לציין את ר' יהודה בכרך, וחשבתי שאולי עקב כך חדר השימוש בהגר"פ, למנוע כפילות, אבל השימוש בהגר"פ מצוי עוד קודם לכן). תולדותיו ורשימת חיבוריו נכתבו ע"י ר' אברהם ברלינר, בכתב העת "מגיד משנה", ליק, חוכרות לג-לח (תרל"ט-תר"ם); משה סנדרס, 'לתולדות רבי ישעיה ברלין', ארשת, ספר שנה לחקר הספר העברי, ירושלים, ספרו (תשמ"א), עמ' 181-190, הוסיף לרשימת ספריו, גם את התשובות שנשלחו אליו מחכמי הדור, וגם את הספרים שרשם עליהם הערות בגליון. ונראה כי הוא לא ראה את דברי ר' מנחם מנדל קתגל בהערותיו "שארית ציון" על שם הגדולים ערך ר' ישעיה ברלין, כיוון ששם מוזכרים פרטים נוספים. ועתה ניתן להוסיף גם את הערותיו בגליון יעוה דבש לר"י אייבשיץ, חלק א, מהד' מכון ירושלים ומכון אור הספר, ירושלים, תשד"מ. אין ספק שכתב הערות בגליונות ספרים נוספים, והוא עצמו במכתבו לר' דוד טעביל (ראה: *JQR*, 11 [1920-1921], עמ' 71-72), כתב כי יש לו הערות רבות בגליון ספר פרשת דרכים ובגליון פרקי דר' אליעזר, אלא שאין ידוע כיום מקומם של ספרים אלו. וראה עוד: ש' אברמסון, 'ה"קונטרסים" בספר "הפלאה שבכרכין" לרב ישעיה ברלין, סיני, קי (תשנ"ב), עמ' א-כח, שסקר חלק מחיבוריו ושאר עניינים הקשורים בהם ובר' ישעיה.

72 ראה, לדוגמה, בשו"ת נודע ביהודה, מה"ת, יו"ד, סי' עח: "הנה קורא אני על מר טוב עין הוא יבורך תבוא ברכה ויתוסף אור בעין הזה שצופה ומביט להשגיח על כל נעלם בש"ס אשר לא ירגיש בו שום אדם וזה מורה על עוצם שקידתו ועיונו ואפריין נמטי ל"י", ובסוף אותה תשובה כתב: "ועכ"פ אפריין נמטיה על גודל שקידתו ועל עוצם השגחתו על כל דבר ודבר". יש לציין כי הנודע ביהודה מכנהו תדיר בתואר "גאון", ותואר זה מצוי מעט מאוד בדברי הנודע ביהודה. וראה דברי השבח של ר' יששכר בער בלאך מהמבורג בתשובות חתם סופר, ח"ו, ירושלים, תשל"ב, סוף סי' יז, ומה שהוסיפו שם במילואים, עמ' קי. וראה גם במאמר של אברמסון הנזכר בהערה הקודמת.

73 לפנינו אישור לאמור לעיל עמ' 405, סעיף ד, שקל יותר להשיג ולהדפיס הגהות של קרוב משפחה.

ובפרט הוספנו⁷⁴ ההגהות ותיקונים אשר פעל ועשה ה"ה הרב הגאון המפורסם... מוה' ישעי' ברלין⁷⁵... אשר מצאנו ראינו בכ"י אצל הש"ס שלו והעתקנום אות באות⁷⁶ למען זכות בו את הרבים.

בהקדמתם כתבו כי את הגהותיו של ר' ישעיה יקיפו בסוגריים מרובעים, כדי להבדילם מהגהותיו של ר' יוסף שמואל⁷⁷. כך נדפסו לראשונה הגהותיו על התלמוד⁷⁸, ובצורה זו נשארה הדפסת ההגהות עד ימינו⁷⁹. על חשיבותן כתב רת"נ רבינוביץ (מאמר, עמ' קכז):

והוא איזן וחקר ועשה אזנים לתלמוד והאיר עיני ישראל בהגהותיו. ובכל העולם כולו הכירו כרגע צאתו לאור את יקר ערכו ומעלתו, עד שלא נדפס מאותו הדפוס ואילך (מלבד דפוס סלאוויטא שבסמוך שנדפס באותו הזמן ולא ידעו ממנו) תלמוד בלי הגהות הגר"ב.

חלקו העיקרי של ר' ישעיה היה בהרחבת החיבור מסורת הש"ס, אבל חלקו רב גם בהגהת התלמוד, ויעידו על כך הגהותיו שנרשמו במסורת הש"ס. כמו כן כתב הגהות על המשניות

74 וראה גם ש' אברמסון, 'סיפור מופלא על הדפסת הגהות הגר"י ברלין על הש"ס', סיני, קי (תשנ"ב), עמ' תנד-תנה.

75 יש לציין כי ר' יהושע פלק, בספרו בנין יהושע על אבות דר' נתן, שמחות ועוד, דיהתפורט, תקמ"ח, כבר הביא מהגהות ר"ב למסכתות אלו. וכך הוא כותב בהקדמתו (כמהר" וילנא קיצרו את ההקדמה, ופרט זה אינו נמצא שם): "ואת זה לא אכחד בהייתי בברעסלא ראייתי בגליון ש"ס של הרב הגאון הבקי נפלא מהי"ב נ"י ב"ה ש"ש [=מורנו הרב ישעיה ברלין נר' יאיר בעל המחבר שאילת שלום] שנרשם הרבה מראה מקומ[ו]ת מש"ס במס' הללו כדרכו בראשון לציון, ומפני הוצאת הדפוס לא העתקתי מן הצד והובא בפנים". ראה לדוגמה דבריו שם רפ"ו.

76 המביא לדפוס את הפלאה שבערכין, ברסלויא, תק"ץ, כתב בהקדמתו: "ומצאתי בכתיבת ידו שכתב בהשגה על הרא"ש סוף מסכת פסחים שהביא ת"ר וכו' אל תקרי בקמה אלא בקומה וכו' בזה"ל דבר זה לא מצאתי לא בש"ס בבלי ולא בש"ס ירושלמי לא בכרייתא ולא בתוספתא. ובהגהותיו שנדפסו מחדש בצדי הש"ס דפוס דיהתפורט [נ]כתב סתם לא מצאתי בש"ס". הרי ששינו את הגהותיו.

77 יש שנשמטו הסוגריים. כגון בכרכות נג רע"א, הערה ודיון בנוסח הערוך, וזו הגהת ר' ישעיה כמוכח מחיבור הפלאה שבערכין, ערך עששית. ויש גם להפך, היינו, הגהות המוקפות בסוגריים מרובעים, ואינן של ר' ישעיה. כגון בסנהדרין לח ע"ב על הפסוק: ויעזבו את ברית ה' א-להי אבותם, נמצאת הגהה בסוגריים מרובעים: צ"ל א-להיהם. הגהה זו אינה בדפוס דיהתפורט. (לעצם ההגהה אעיר כי היא תלויה במיקומו של הפסוק המצוטט. אם הכוונה לירמיהו כב, ט, כהערת בעל תורה אור, אזי אכן יש להגיה: א-להיהם. ואם הכוונה לדברים כט, כד, וכפי שהעיר הרש"ש במקום, אין מקום להגיה.)

78 יש שהמדפיסים טעו במיקום ההגהה. כך בסנהדרין כא ע"ב: רבי יצחק רמי, ור' ישעיה הגיה: צ"ל רב. אבל מקומה לעיל בדברי התלמוד: רבי יהודה רמי (תנוסח רבי נמצא בדפוסים קודמים. בדפוס וילנא תוקן לרב, ולנוסח זה הערת הרש"ש אינה מובנת ללומד), כדברי הרש"ש ודק"ס אות ש' במקום. ראה גם רש"ש ביזמא סד ע"א תוד"ה ואידך. נראה שהיו גם טעויות דפוס בהגהותיו, ראה בהערה הבאה.

79 יש ותיקנו את הגהותיו בדפוס וילנא (לא בדקתי דפוסים קודמים לו). כגון בסנהדרין קט סע"א: כי קא נח נפשיה דר' יוסי, צוין בגליון: תענית כה.. וכבר העיר הרש"ש שצ"ל: מו"ק כה. ואכן בדפוס וילנא נדפס כך בגליון, ולכן הגהת הרש"ש אינה מובנת. ראה גם הגהת הרש"ש במו"ק ב ע"א על תוד"ה ע"ף, ונראה כי בעקבותיה שינו את נוסח הגהת ר' ישעיה בדפוס וילנא.

שחלקן נדפס בחיבורו ראשון לציון. ברם חיבורו תקוני כלי שרת [=ש"ס, רש"י, תוספות], שמטרתו לתקן את הטעויות שנפלו בתלמוד ובמפרשיו, וכן טעויות שנפלו בשמות תנאים ואמוראים, לא הגיע לידינו.⁸⁰

(ב) ר' יעקב עמדין

ר' יעקב ישראל בן ר' צבי אשכנזי (הידוע בכינויו "חכם צבי") נולד באלטונא בט"ו סיון תנ"ח, ונודע בכינויו יעב"ץ, לאמור יעקב בן צבי. עד גיל שבע עשרה למד אצל אביו. נדד בקהילות שונות באשכנז, ובשנת תפ"ח נתקבל כרבה של עמדין. לאחר ארבע שנים חזר לאלטונא, הקים בית דפוס, ושם הדפיס את ספריו. בעקבות המחלוקת הגדולה עם ר' יהונתן אייבשיץ, עבר לכמה שנים לאמשטרדם, ובשנת תקי"ב, חזר שוב לאלטונא. הדפיס בימי חייו כשלושים ספרים, וכן השאיר אחריו כמות רבה של כתבי יד.⁸¹ נפטר באלטונה, בערב שבת ל' ניסן תקל"ו.

הרב יעב"ץ כתב הגהות על ספרים רבים, חלקן נדפסו ורובן נשארו בכתב יד.⁸² הוא הגיה גם את תלמוד בבלי, דפוס פפד"מ ואמ"ד, שנת תע"ו,⁸³ עם חידושיו על הגליון בכ"י, "ומצוין כולו מהחל עד כלה גם ברש"י והתוספות והרא"ש ופי' המשניות להרמב"ם ופסקי הרא"ש, בציוני קריאה בכתיבת עצם ידו בקדושה".⁸⁴ בנוסף לכך כתב חידושים וביאורים והגהות על הגמרא רש"י ותוספות הנקראים "קולין"⁸⁵ של סופרים, והם חמשה כרכים בכ"י הנמצאים באוקספורד.⁸⁶ מדפיסי וילנא רכשו את הש"ס של הריעב"ץ, וממנו הדפיסו, בתלמוד שיצא לאור על ידיהם, את הגהות הריעב"ץ בכל מסכת ומסכת. הם העתיקו⁸⁷ את לשון ריעב"ץ על שער מסכת ברכות, ואלו דבריו:⁸⁸

- 80 הוזכר ע"י כותבי תולדותיו הנ"ל, ואב לכולם הוא חתנו ר' יוסף מייא, שמנה את חיבוריו בהקדמה לשאלות עם פירוש שאילת שלום לר' ישעיה. כן הזכיר שם את חיבורו שטרות המאוחרין, הדן בראיות שהביא התלמוד ממקורות מסוימים (פסוק, משנה), ומסביר מה טעם לא הבא תמיד המקור המקדם יותר כראיה. לעתים כתוצאה מכך הוא מגיה את התלמוד. גם חיבור זה לא הגיע לידינו.
- 81 על תולדותיו וחיבוריו, ראה: תולדות יעב"ץ, לר' אברהם חיים וואגנה, אמסטרדם, תרכ"ט. וראה גם: רבי יעקב עמדין, האיש ומשנתו, לאברהם ביק (שאולי), ירושלים, תשל"ה.
- 82 ראה בספרו של וואגנה הנ"ל, עמ' 35.
- 83 כך כתב וואגנה הנ"ל, עמ' 48. אולם באחרית דבר, בסוף תלמוד דפוס וילנא, עמ' 7, כתבו בהערה, כי הוא טעה הואיל ובתלמוד שהגיה ריעב"ץ ושהיה ברשותם יש מסכתות מדפוס אמ"ד ומסכתות מדפוס פפד"מ בשנות תע"ד-תפ"ב.
- 84 וואגנה שם. הוא הזכיר שם שהוא הגיה גם את הטור באותו אופן.
- 85 צ"ל: קולן של סופרים, וכן הוא בהעתקות כומבך ופרידמן, המוזכרות לקמן. מקור השם לקוח ממשנת פסחים רפ"ג. נראה כי ריעב"ץ משתמש בכיטוי במליצה, לאמור כמשמעות של קול והגה, ואילו לפי התלמוד, פסחים מב ע"ב, משמעותו דבק.
- 86 וואגנה הנ"ל, עמ' 44.
- 87 אחרית דבר, סוף מסכת נדה, עמ' 7.
- 88 העתקתי רק חלק מדבריו, והוא החלק המדבר על תיקונים. תלמודו של ריעב"ץ נמצא כיום בבית הספרים הלאומי בירושלים, ובארכיונו מתפרסם הצילום בעמוד הבא, אולם שער מסכת ברכות והדף הראשון חסרים. לפיכך לא היה באפשרותי לבדוק אם העתקת מדפיסי וילנא היא מדויקת.

... רבים מתנאים ואמוראים...⁸⁹ הדינים והלכות כגון בשיעורי מדות דשבת שמספר זכר מורה על טפחים והנקבה על אמות ויוצא משכוש הזה להתיר איסור כרת וסקילה וכן להיפך, דרך משל אם תאמר רה"י גדרו ארבע על ארבע גבוה עשר או עמוק עשר המוכן הוא באמות, והרי בכך אתה פוטר ומתיר לטלטל ממנו לרה"ר בפחות משיעור זה והוא הפך האמת כי שיעור האמור הוא טפחים. וכן להחמיר שלא כדין כגון ששנינו כל פרצה שהיא כעשר אמות אם תקרא כעשרה מוכן ממנו טפחים ותבא לחייב מיתה או חטאת בחנם. ושכוש זה רבו פארותיו גם בהלכות טומאה וטהרה וכמעט בכל התורה, לכן צריך שמירה יתרה. וכן עשו [המדפיסים] פעמים רבות בהשמטת ר"י מן המלה הראויה לה, כגון תיבת זכין לאדם בלי ר"י מהשגירו כפי הכל לקרוא זכין בקמץ כרעותה מלת חבין לאדם, וזה אמנם טעות מוחלטת⁹⁰ כי לא במאזנים ישאו יחד שתי התיבות הללו, הראשונה בנחי למ"ד היא ומשפטה זוכים בחולם הדין במשקל עושים בונים, והשנית מנחי עין החי"ת קמוצה על משקל קמים שבים ועד"ז... רבים מאוד.

לזכרון אי"ה להרחיב צעדי עמודי הדפים והשורות כדי שלא יהא המקום צר לתיבות למען יהיו כמלואתם ולא יהיו מקוצרות. גם לפנות מקום לנקודות המפסיקות שלא יהו נדחקות.

אנו רואים כי ריעב"ץ בהגהותיו הקפיד שלשון התלמוד תהיה לשון נכונה ובכתיב נכון. כן הקפיד שלא יהיו קיצורים וראשי תיבות, היכולים להטעות את הלומד. אף הקפיד שהרווחים הדרושים יהיו כהלכה. תכניתו היתה להדפיס את הש"ס כפי שהוא הגיהו.⁹¹ תכנית זו לא יצאה אל הפועל, אולם כאמור בתלמוד דפוס וילנא, הדפיסו את הגהותיו. ר' אברהם יעקב בומבך הדפיס את קולן של סופרים על מסכת קידושין, בספר הזכרון למרן בעל "פחד יצחק" זצ"ל, ירושלים, תשד"מ, עמ' תפ-תפח.⁹² מאוחר יותר, הוציא

89 הם כתבו כי נמחקו כמה מלים. כנראה רצה לומר שהמדפיסים לא רייקו בשמות תנאים ואמוראים.
 90 לפי בן-יהודה במילונו, ערך זכה, עמ' 1331, הערה 1, וכן לדעת מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ת"א, תרצ"ו, עמ' 153, הערה 1, אכן הצורה 'זכין' היא בהשפעת הצורה הסמוכה לה 'חבין', כדרך שמצינו "חמתה מחבה מצלתה" (ולא: מצלה), ועוד בכגון זה. דכריהם הם כדברי ריעב"ץ, אלא שאין לראות בזה כדבריו "טעות מוחלטת". ברם יש הסבורים, כי הצורה זכין לא נוצרה ע"י גריחה, אלא מצינו בלשון חכמים צורות ל"י שהזדהו עם ע"ו; ראה: מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, ר"ג, תשמ"א, עמ' 62; ערכי המלון החדש לספוחת חז"ל, בעריכת י' קוטשר, ר"ג, תשל"ב, עמ' 166, הערה 11. וראה גם בכיוון הפוך: ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים, תשל"א, עמ' 446-447. תודתי לפרופ' מ"צ קריר על סיועו בזה.
 91 בשער מסכת ברכות כתב: "למען ירחץ הקורא בו", ואף נמצאת בסוף המסכת הסכמה מאחד מרבני הדור, עם חרם האוסר על הדפסה כזו במשך עשר שנים. ראה: וואגנה (לעיל הערה 81), עמ' 66, הערה 333, ובאחרית דבר שבדפוס וילנא העתיקו את דבריו.
 92 קטעים מקולן של סופרים על מסכת נדה נתפרסמו בספר הזכרון למרן בעל מנחת יצחק וצללה"ה, הוצאת עזרת, ירושלים, תש"ן, עמ' ע-עב.

לאור ר' ישראל יוסף פרידמן את החיבור קולן של סופרים, על נזיקין, חלק א, ירושלים, תשמ"ז. שניהם כתבו בהקדמותיהם כי יש בחיבור זה הגהות השונות מאלה שכתב ריעב"ץ על גליון ספרו, יש הוספות⁹³ ויש השמטות ושינויים.⁹⁴ עוד כתבו שם כי מדפיסי וילנא⁹⁵ לא דייקו די הצורך, ויש מקומות שהשמטו הגהות הכתובות בגליון התלמוד שלו. יש לציין, כי פרידמן שילב בתוך קולן של סופרים גם את הגהות ריעב"ץ לש"ס שלא נכתבו בקולן של סופרים, וכן את אלו שהושמטו ע"י מדפיסי וילנא. אכן, במקום שריעב"ץ שינה בקולן של סופרים ממה שכתב בגליון, הוא הביא רק את האמור בקולן של סופרים, משום שלדעתו חיבור זה משקף נוסח מתוקן של דבריו. בומבך, לעומתו, הדפיס את קולן של סופרים כמו שהוא. מהדורתו של פרידמן כוללת אפוא יותר, ומאפשרת לנו לעקוב ביתר קלות אחר פעולתו של ריעב"ץ.⁹⁶

העובר על ההגהות ימצא, כי תיאורו של ריעב"ץ על שער מסכת ברכות משקף נכונה את דרכו בהגהות, ואין לנו להוסיף על כך. יש לציין, כי בקולן של סופרים התייחס ריעב"ץ כמה פעמים לנוסח דפוס חדש, או לנוסח ס"א כפי שהוא בדפוס חדש, והוא דוחה נוסח זה.⁹⁷ לא מצאנו שריעב"ץ הסתמך בהגהותיו שכתב על גליון התלמוד, או בקולן של סופרים, או בשאר ספריו, על נוסח תלמוד כתב יד, אלא כל הגהותיו הן מסברה. כמו כן הגהותיו לא נעשו כדיבוק חכמים.⁹⁸ לכן חשוב להביא כאן את דבריו בקולן של סופרים, על ברכות דף ג ע"א:⁹⁹

גמרא שואג כארי וכו'. קלקלו המדפיסים את הלשון מפני המינים המונים את ישראל בהבליהם. ואין להשגיח בהם ובבליהם. כי אם כה יעשו ישלחו יד גם בתורה ובנביאים במקום שדברה תורה כלשון בני אדם כמו ויתעצב אל לבו [בראשית ו, ו], ותקצר נפשו בעמל ישראל [שופטים י, טז], והדומים לאלה רבים במקרא. וכיון

93 ראה, לדוגמה, בקולן של סופרים, ב"ק כא ע"ב, שבש"ס וילנא כתבו באמצע ההגהה כי מכאן והלאה חסר, ואילו בקולן של סופרים נמצאים לפנינו הדברים בשלמותם.

94 ראה, לדוגמה, ב"ק פא סע"ב, ד"ה רכשנו, ובהערת המהדיר שם.

95 ר"י פרידמן כתב, כי הביא את הערות מדפיסי וילנא שנדפסו בסוגריים מחזכעים כפי שהן, אבל לא תמיד נהג כן. כגון ב"ק כא ע"א, השמיט את הערת המדפיסים. בדף כט ע"ב אכן הביא את הערת המדפיסים, אבל הקיפה בסוג שונה של סוגריים. כמו כן יש ששינה את הסוגריים מעגולים למחזכעים, כגון ב"ק עב ע"א, ונמצא כאילו יצאו הדברים ממנו.

96 עתה נדפסת מהדורה של התלמוד הבבלי בהוצאת ח' וגשל, ירושלים תשנ"ב, הנקראת מהדורת ירושלים (ראה פרק שישה עשר עמ' 594 ואילך, והערה 58 שם), ובמדור הגהות וחיידושים הנדפס בסוף כל מסכת אנו קוראים: "פנים חדשות באו לכאן ל"הגהות היעב"ץ" הנדפסים בזה ע"פ הגהה והשוואה לעצם כ"י"ק בשולי גליון הש"ס שלמד בו, ומספרו בכ"י"ק "קולן של סופרים"... פירוט מיוחד על תוכנם ומקורם יבא בעדיה ב"אחרית דבר" שנדפיס בעזרה"י בסוף הש"ס". עד לכתובת שזרחה אלו טרם נדפס "אחרית דבר", הואיל והדפסת מהדורה זו עדיין לא נסתיימה.

97 כגון ב"ק סא ע"א, עט ע"א, צח ע"ב, ועוד.

98 ראה דבריו בהקדמתו לחיבור מור וקציעה, וכן כתב בהקדמתו לפירושו על המשנה "לחם שמים": "זמה שכתבתי לעצמי כתבתי דרך לימודי, אני לכדי בלי דקדוק חברים ופלפול תלמידים".

99 העתקתי מתולדות יעב"ץ (לעיל הערה 81), הוספה שמינית, עמ' xiii.

שנתנה רשות למשחית נפשו, הוא יעשנה כיון בצלמו ויקבענה בדפוס ככל העולה על רוחו לשנות טעמו, ולא יעזוב למקרא ולמסורת שורש וענף, חלילה להפוך קערת הכתב על פיה הלוך ויעשה בישראל קרחה, כי כך דרכו של יצר הרע אם תשמע לו בקלות לסוף יכשילך גם בחמורות מבלי מרים מאין השגחה. לכן השמר והזהר שלא לשנות כל מאומה מנוסחאות הישנות הבדוקות ונאמנות, וצריכים אנו להחזיר עטרה לישנה, ולא נתחכם יותר מבעלי תלמוד מזקנים נתבונן. דברי חכמים כדרכנות וכמשמרות נטועים, לא יזיזו ממקומם לא יליזו מעיניך מחמת קול התועים, כל דברי חכמים חיים וקיימים, וכגחלי רתמים, השולח יד בהם חותה על ראשו פחמים, ואשרי הולך תמים.

וכן מצאנו במקומות אחרים בדבריו, שהוא יוצא בחריפות נגד המגיחים.¹⁰⁰

(ג) ר' שמואל שטראשון (רש"ש)

נולד בח"י מרחשון תקנ"ד בזאסקעוויץ.¹⁰¹ בהיותו בן י"ג לקחהו הגביר ר' דוד שטראשון לחתן בתו, ומאז נקרא על שם חותנו. בשנת תקע"ב עבר עם חותנו לזילנא. אשתו עסקה במסחר, והוא ישב ועסק בתורה. סירב לקבל על עצמו רבנות. נפטר בי"א אדר שני תרל"ב ונטמן בזילנא.¹⁰²

ר' שמואל שטראשון כתב חידושים רבים, וכולם בצורת הגהות, אבל לא כספר בפני עצמו. הוא כתב הגהות לתלמוד ומפרשיו, למשניות ומפרשיהן, למדרש רבה, למשנה תורה לרמב"ם, לשולחן ערוך, ולכמה מספרי האחרונים. הגהותיו מורכבות הן מחידושים והערות והן מתיקונים.

נראה שתיקוניו של הרש"ש נעשו מסברה, ואין הוא מזכיר שהסתמך על כתבי יד.¹⁰³ אמנם הוא מסתמך פעמים רבות מאוד על מקורות מקבילים. הגהותיו נדפסו¹⁰⁴ לראשונה בדפוס זילנא.¹⁰⁵ העיון בהגהותיו מלמד שכמעט בכל דף ודף בתלמוד תיקן הרש"ש את

100 בחידושו להלכות בית הבחירה פ"א הי"ג, ועוד כמה פעמים שם, יצא נגד מגיחי הרמב"ם בדפוס אמשטרדם. אמנם אפשר שכתב כן רק נגדם, ואין ללמוד מכאן על יחסו לכלל המגיחים.

101 נזכר ע"י ר"א דנציג, בכינת אדם, שער איסור והתר, סוף סי' י: "הראה לי המופלג מוהר"ש זאסקעוויצר".

102 עליו ועל חיבוריו ראה: צבי הרכבי, מקורי הרמב"ם לרש"ש, ירושלים, תשי"ז, עמ' נג-נו.

103 אבל הזכיר דפוסים ישנים. ראה בסנהדרין נו ע"ב, תר"ה וחכמים. אגב, בדפוס זילנא הוגה בגליון צ"ל: ארבע, ולפי זה הגהת הרש"ש מיוחדת. אלא שזו הגהה חדשה, ואינה בדפוסים קודמים.

104 ר' דוד טעביל אפרתי בספרו תולדות אנשי שם, וורשא, תרל"ה, דף כח (הראשון), כי לאחר שני דפים נמצא מספר זה שנית) ע"א, צמרת הארז, אות א, ראה את הגהות הרש"ש ביד בנו, הוא ר"מ שטראשון, שהיה מחותנו של ר' דוד, וציטט מהן. כן הזכיר (תודה לא) אונד שהעירתי על כך) גם בספרו יד דוד, למברג, תר"מ, דף י ע"ב: "והגאון צבי תפארת עמינו נזר וזילנא מוהר"ש שטראשון זי"ע בהגהותיו לר"ס".

105 יש להוסיף, כי בדפוס זילנא מציעו כמה תיקונים של רש"ש הנמצאים כבר בגוף דברי התלמוד, כגון בברכות יג ע"א, טז ע"ב. בשני המקומות הללו יש תיקון בדפוס זילנא ע"י סוגריים. בהמשך בדף טז ע"ב נמצא תיקונו של הרש"ש בגוף דברי התלמוד וללא סוגריים. ככל המקרים הללו, ויש עוד אחרים

נוסח התלמוד או את נוסח המפרשים.¹⁰⁶ אין ספק כי זו כמות גדולה מאוד של תיקונים, ודומה בעיני כי רק ר' יואל סירקיש בהגהותיו לשי"ס (הגהות הב"ח), כתב תיקונים בכמות כה גדולה.

אמנם הגהות הרש"ש מקיפות יותר מהגהות הב"ח. לאמור, הואיל והרש"ש חי מאוחר יותר הוא התייחס בהגהותיו גם להגהותיהם של האחרונים. אתה מוצא בדבריו התייחסות להגהות מהרש"ל,¹⁰⁷ מהרש"א ומהר"ם. אתה מוצא בדבריו הערות על המרשים או המציינים. אלו הן הערות המתייחסות לציונים של פסוקים ומראי מקומות לספרות חז"ל שנוספו ע"י חכמים בדפוסים שונים של התלמוד. כן העיר על הגהות הב"ח,¹⁰⁸ הגר"א, הגר"פ (הוא ר' ישעיה פיק-ברלין),¹⁰⁹ ועל הגהות שנרשמו בגליון התלמוד בדפוסים שונים.¹¹⁰

כמותם (ראה לדוגמה לעיל הערה 103), אי אתה יודע על יסוד מה נובע השינוי בדפוס וילנא, ואם הגהות הרש"ש היא המקור לתיקון. וכבר העיר על עובדה זו ר' ישראל הכהן בספרו יבך ישראל, חלק ב, אשקלון, תשמ"ב, דף צ ע"א, בא"ד אבל אם.

106 ר' רפאל קצנלבוגן במאמרו 'רש"ש – לשיטתו', הנספח לספר מקורי הרמב"ם (לעיל הערה 102), עמ' סד, כתב על הגהותיו: "בכל השי"ס חסרות הגהות במסכת תענית – על דף כג, יבמות – על דף קכ, ב"ק – על דף סב, זבחים – על דף ק, ברכות, מו"ק, מנחות וחולין – על העמודים האחרונים. לא ידוע עוד מחבר שיקף את כל דפי השי"ס. וגם במשניות, אין פרק מפרקי המשניות של סדר זרעים וסדר טהרות שאין עליו הגהות רש"ש. גם ביתר סדרי השי"ס, המסכתות היחידות שאין עליהן גמרא – כמו: שקלים במועד, אבות ועריות בניזקין, קנים ומזות בקדשים – כתב רש"ש הגהות על כל פרק ופרק".

107 רש"ש לא ראה את הגהות רש"ל בדפוס ראשון, אלא רק מדפוסי התלמוד, ולכן יש מקומות שלא הביטן כראוי. כבר העיר על כך ר' רוזן (המוזכר לעיל פרק תשיעי הערה 85, וראה שם גם הערה 108), וציין לדוגמה את הערות הרש"ש בב"ב סב ע"א, וב"מ יח ע"ב.

108 דומה שהערתיו על הגהות הב"ח מועטות הן, הואיל והגהות הב"ח על גליון התלמוד נדפסו מאוחר, וכפי שכתבנו לעיל פרק עשירי, עמ' 368, אפשר שזו הסיבה שלעתים העיר על דברים הנמצאים בהגהות הב"ח, וכפי שכתבנו לעיל שם, הערה 141.

109 עתים הגיה הרש"ש כר' ישעיה וציין שכך הגיה הגר"פ, כגון סנהדרין ע סע"ב, אבל יש ולא ציין זאת, כגון סנהדרין כא ע"ב (בד"ה וכת"ב... צ"ל: אריות, וכבר הגיה כן ר' ישעיה בגליון), ועוד. מקרים כאלו נמצאים לעתים גם בכתביהם של חכמים אחרים, ואין להאריך בסיבות לכך.

110 חוזר אני על שאמרתיו בפרק תשיעי, עמ' 317. לאמור, אם ברצונך להביא את הערת המגיה, עליך לברוק במחזור שהיתה לפניו. כך גם בתגהות הרש"ש. ראה לדוגמה לעיל הערות 78, 79, 104, ויש עוד דוגמאות לכך.